

КАМ'ЯНІ СТАТУЇ У КОНТЕКСТІ СКІФСЬКОЇ ЕТНОГЕОГРАФІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

В. П. Білозор

У статті йдеться про значення скіфської кам'яної скульптури у вирішенні проблеми співвідношення аборигенних землеробських та прийшлих кочових етнічних елементів в історії раннього залізного віку України. Кам'яні статуї інтерпретуються як надійний етнічний індикатор степового іранського елемента в регіоні лісостепової України.

З того часу, як 1925 р. О. О. Міллер уперше науково обгрунтував скіфську приналежність певної категорії кам'яних антропоморфних статуй¹, кількість їх набагато зростає і нині становить близько півтори сотні. Численні й серйозні проблеми, що виникають у зв'язку з вивченням скіфської монументальної традиції, викликали й продовжують викликати суперечності різноманітних поглядів та взаємовиключаючих суджень: це стосується питання виникнення звичаю встановлення кам'яних ідолів, його місця в системі ідеологічних уявлень скіфів, семантичної інтерпретації скіфських статуй тощо.

Лише стосовно одного питання протягом тривалого часу існувала цілком віта однаковість поглядів дослідників: у всіх працях, присвячених пам'яткам, що вивчаються, незмінно підкреслювався «степовий» характер цих старожитностей. Уперше цю особливість ще в 1929 р. відзначили Т. С. Пассек та Б. О. Латинін². Неодноразово цю ж обставину підкреслював П. М. Шульц, який особливо багато зробив для залучення скіфських статуй до повноцінного наукового обігу. На 1976 р. — час оприлюднення П. П. Шульцем завершальної праці, у низці його статей, що стосуються скіфського монументального мистецтва³, досить чітко визначився ареал цих пам'яток (рис. 1). У широтному напрямку їх географія в цілому збігається з ареалом скіфської матеріальної культури. Найбільш східною межею їх поширення слід вважати Північно-Східний Кавказ, де вони виявлені в Чечні та Інгусетії, а західні кордони їх побутування досить чітко віддзеркалюють факт просування скіфів у північно-західне Причорномор'я, зокрема в район Добруджі.

Свого часу Д. С. Раєвський висловлював побоювання, що подібні широкі географічні межі можуть призвести до введення в коло скіфських чужорідних пам'яток, що ніяк не пов'язані з власне скіфською монументальною традицією⁴, у зв'язку з чим була здійснена спроба обмежити дослідження скіфських статуй кордонами «исконной Скифии», тобто в межах Дону на сході та Дунаю на заході. Подібний підхід до відбору матеріалу не тільки не «...окупається досягаемою такою ціною чіткістю границ інтерпретируемого материала»⁵, але й безпосередньо сприяє свідомому чи несвідомому спотворенню закономірностей розвитку останнього. Реальною ціною, яку доводиться сплатити за цю «сфемерну чіткість», виявляються найдавніші статуї Кубані, Північного Кавказу й Задунав'я, без яких скласти будь-яке правильне уявлення про еволюцію скіфської монументальної традиції просто неможливо. Побоювання щодо вірогідності помилкової культурної атрибуції, висловлені Д. С. Раєвським, пов'язані з обмеженою кількістю та невисокою якістю джерел, що були тоді в його розпорядженні. Можна з певністю твердити, що окремі типи скіфських скульптур на усюму масиві їх поширення знаходять віддзеркалення в еталонних зразках, пов'язаних з надійно датованими археологічними комплексами саме скіфського взірця, що не полишає сумніву в правомірності культурно-хронологічної атрибуції тієї чи іншої пам'ятки. Укладачі останнього за часом каталогу скіфської кам'яної скульптури виходили саме з таких позицій⁶.

Зовсім інша картина постає при погляді на меридіональне поширення

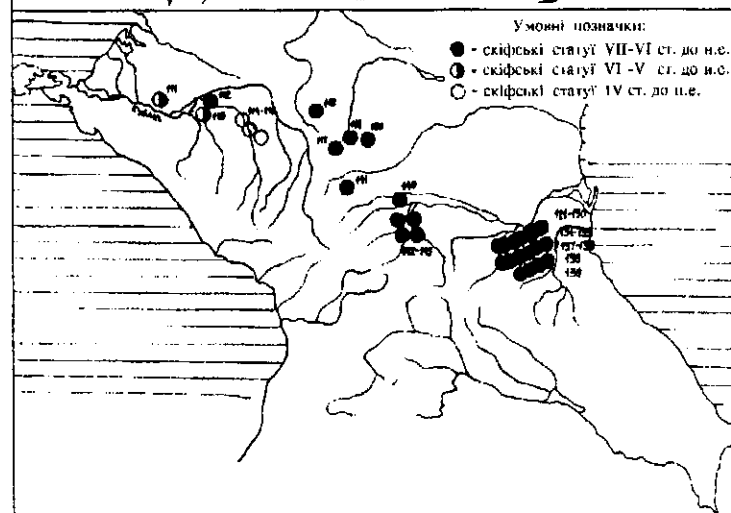
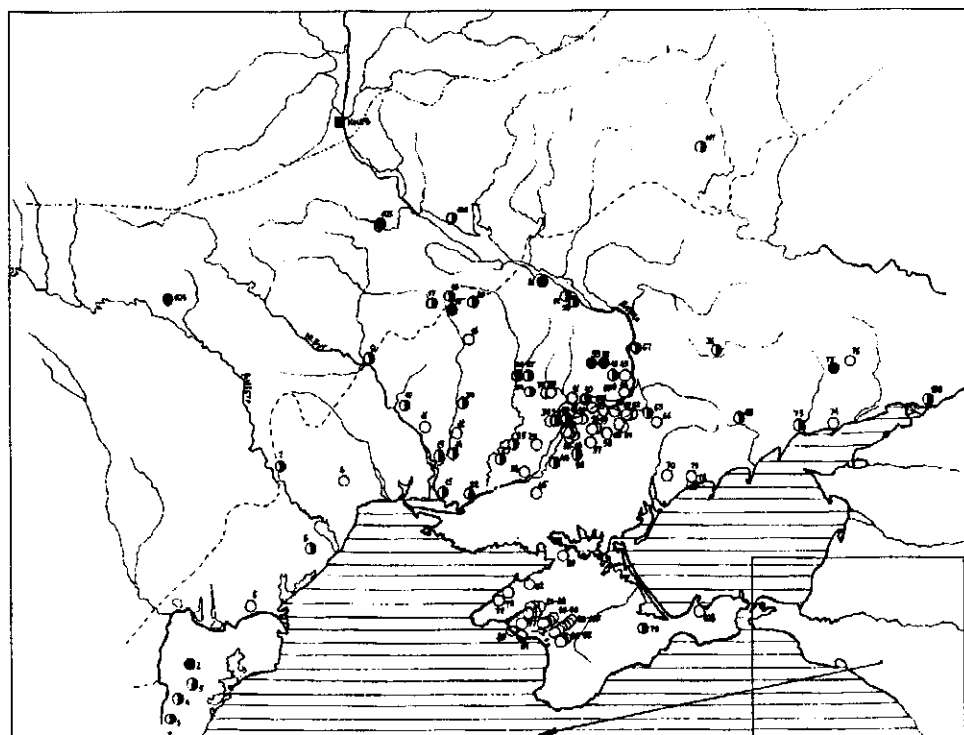

Рис. 1. Знахідки скіфських статуї VII—IV ст. до н. е.: 1 — Стан; 2 — Сібіоара; 3 — Ступіна; 4 — Добруджа; 5 — Плаяні; 6 — Ярослава; 7 — Бутори; 8 — Демидово; 9 — Первомайськ; 10 — Гостра Могила; 11 — Нова Одеса; 12 — Христофоровка; 13 — Тернівка; 14 — Калинівка; 15 — Лупарьово; 16 — Таранова Могила; 17 — Ердєлівка; 18 — Станішино; 19 — Кіровоград (Літа-Мельгунова Могила?); 20 — Медєрово; 21 — Кудєволівка; 22 —

Херсон; 23 — Нова Васи́лівка; 24 — Мар'янівка; 25 — Кали́нінське; 26 — Кривий Ріг (Царєва Могила); 27 — Кривий Ріг; 28 — Отрадо-Кам'янка; 29 — Борозенське; 30, 31 — Золота Балка; 32, 33 — Кам'янка; 34 — Семенівка; 35 — Київ-І; 36 — Велика Михайлівка; 37 — Любимівка; 38 — Верхньодніпровськ; 39 — Грушівка; 40 — Ілкополь; 41 — Чоргомлик; 42, 43 — Томаківка; 44 — Біленьке; 45 — Красний Подол; 46 — Братолюбівка; 47 — Кам'янка Дніпровська; 48 — Велика Знам'янка; 49 — Велика Знам'янка, к. 12; 50—54 — Первомайськ; 55, 56 — Велика Білозерка; 57 — Гюнівка; 58 — Сахнова Могила; 59 — Кожум'яки; 60 — Благівіщенка; 61, 62 — Дніпрорудний; 63, 64 — Балки; 65 — Василів; 66 — Відножино; 67 — Ясинувате; 68 — Мамай-Гора; 69 — Білоцерківка; 70 — Долінське; 71 — Володимирівка; 72 — Богієво; 73 — Маріуполь; 74 — Приморське (Двогорба Могила); 75 — Ольховчик; 76 — Новоамвросіївка; 77, 78 — Чорноморськ; 79 — Надежда; 80 — Вишнівка; 81 — Чайка; 82 — Котовська; 83—88 — Криловка; 89 — Штормове; 90—92 — Суворовське; 93—96 — Привітне; 97 — Ромашкіно; 98—103 — Колоски; 104 — Кукавка; 105 — Стеблів; 106 — Придніпровське; 107 — Липці; 108 — Семенівка; 109 — Олизаветовський могильник; 110 — Маницька; 111 — Краснодар; 112 — Безкорбна; 113 — Ковальовський; 114—116 — Прєградна; 117 — Вороськолоська; 118 — Ставрополь; 119 — Олександрівська; 120 — Красне Знам'я; 121—130 — Галайти; 131—135 — Замай-Юрт; 136 — Бєгі-Мохк; 137—138 — Мєскети; 139 — Дагєстанські Вогні; 140 — Прохладний; 141 — Кисловодськ; 142—145 — Нарган.

скіфської скульптури. Якщо наявність найбільш південних пам'яток дещо північніше кряжів Кавказу та Криму цілком вкладалося у звичну схему поширення компонентів скіфської «тріади», то повна їх відсутність північніше умовної межі, що поділяє степову зону та лісостеп, виглядало дещо несподівано.

Загалом, карта демонструвала факт максимального поширення монументальної традиції в єдиних формах в найбільш ранній період скіфської історії — в VII—VI ст. до н. е. При цьому слід особливо вказати на примітну обставину: найбільш ранні пам'ятки сконцентровані на псриферії скіфського степу, полишаючи його серцевину ніби розрідженою, останнє, втім, цілком відповідає й хронологічній дистрибуції скіфських пам'яток загалом⁷.

Однак таке уявлення про ареал скіфських кам'яних статуй було порушене в 1976 р. працею О. О. Попової⁸. Посилаючись на факт наявності скіфської статуї в фондах Київського історичного музею, а також знахідок цих пам'яток у межах Кіровоградської обл., дослідниця висловила припущення про існування традиції їх встановлення і в лісостеповому регіоні, роблячи на цій підставі далекоглядні висновки про характер політичних відносин у Скіфії⁹. Таким чином на карті, що міститься в праці О. О. Попової (рис. 2), зона поширення скіфських статуй охоплює величезний регіон, простягаючись аж до Прип'ятських боліт. Жодних підстав для створення подібної карти не існувало. Статуя з Київського історичного музею була завезена в Київ у 1909 р. з колишньої Херсонської губернії¹⁰. Пам'ятки, що зберігаються в Кіровоградському краєзнавчому музеї, виявлені в районах, що не заходять північніше межі ландшафтно-кліматичної зони українського степу і, таким чином, аж ніяк не можуть свідчити про наявність традиції їх встановлення в лісостепу. Статуя з с. Заздрость на Середньому Дністрі взагалі не належить за типологічними ознаками до скіфських і, найшвидше, є черняхівською чи ранньослов'янською.

Усі ці невідповідності лежали на поверхні, проте розглядувана карта стала підґрунтям свосвідної історіографії. Так, Д. С. Раєвський, хоч і відзначив надмірний характер висновків, що зробила на зазначеній основі О. О. Попова, все ж прийняв на віру сам факт існування скіфської кам'яної скульптури в лісостепу, приділивши цій гадано існуючій в той час проблемі декілька сторінок своєї праці¹¹.

Схожа карта та коментарі до неї фігурують і в етюді про кам'яну скульптуру скіфського часу у фундаментальній праці Б. О. Рибаківа про язичництво слов'ян та Давньої Русі¹².

На цьому слід зупинитись детальніше, адже точка зору Б. О. Рибаківа на предмет, що нас цікавить, вирізняється цілковитою оригінальністю.

У відповідності до концепції, розробленої Б. О. Рибаківим, «сколоти», згадувані Геродотом в одній з записаних ним етногонічних легенд — не хто інші, як лісостепові племена, яким в археологічних реаліях відповідають пам'ятки киево-черкаської групи скіфської культури. Камуфляж у вигляді елементів скіфської вершницької культури (озброєння, вузда, звіриний стиль у мистецтві), на думку автора розглядуваної праці, не повинен приховати від нас той факт, що головні компоненти археологічної культури киево-черкаської групи (облаштування могил, особлива роль вогню в поховальному ритуалі) мають за витоки попередню добу і знаходять відповідність в черноліській культурі, що ототожнюється з протослов'янами. На думку Б. О. Рибаківа, чужі у відношенні до прийшлої степової асимілюючої культури елементи зберігаються та проявляються не лише в матеріальній сфері, але й в духовному житті сколотських (праслов'янських) племен. До проявів останніх він відносить окремі образи звіриного стилю (лось, водоплавні птахи), а також кам'яні статуї, у власне скіфській приналежності яких раніше ніхто не сумнівався.

Особливе значення при цьому Б. О. Рибаків надає тій обставині, що на вододілі, трохи північніше сучасного Кіровограду, сконцентровано «...большое количество каменных изваяний эпохи Геродота»¹³. Наголошує він також на тому факті, що певна кількість статуй цього часу виявлена поблизу Ольвії. Ототожнюючи вододіл Інгулу та Інгульця з легендарною місцевістю Ексам-

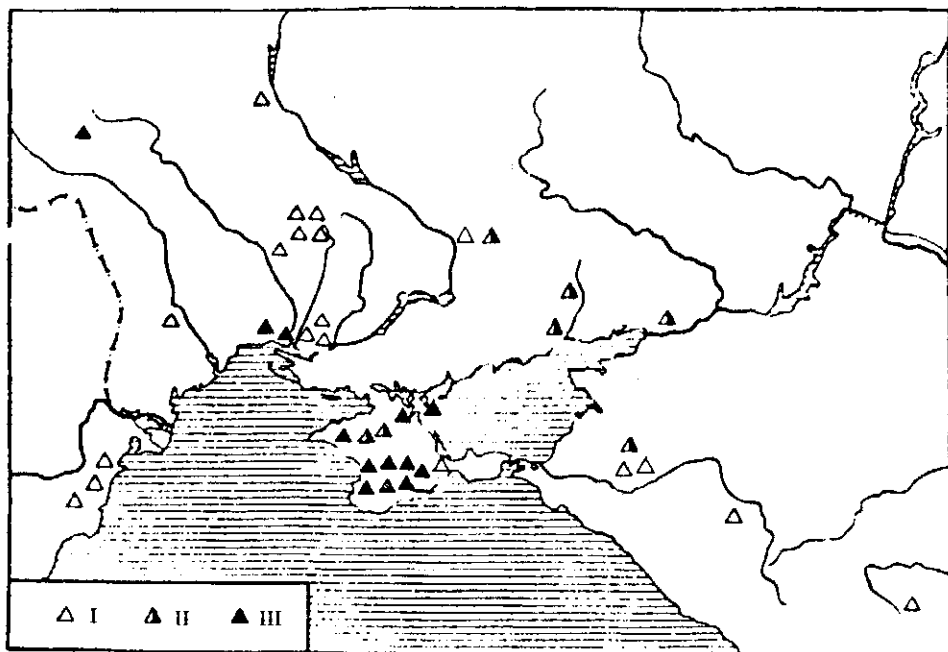

Рис. 2. Карта поширення скіфських статуй за О. О. Поповою. Умовні позначення: I — статуї VI ст. до н. е.; II — статуї V ст. до н. е.; III — статуї IV—III ст. до н. е.

пей, що була, за його уявленням, центром сакральної діяльності скіфів-протослов'ян, він пов'язує кам'яні статуї зі звичаями останніх. Додатковим доказом праслов'янської приналежності статуй, на думку Б. О. Рибаківа, слугує те, що пам'ятки верхів'їв Інгулу-Інгульця різко контрастують з синхронною скульптурою Кубані та Нижнього Дунаю. Таким чином, згідно з автором «Язычества Древней Руси», у масиві поширення скіфських статуй чітко виокремлюється територіальний трикутник, звернений вершиною до півдня, інакше кажучи до Ольвії¹⁴. Звідси випливає висновок про приналежність статуй праслов'янам-скіфам, що встановлювали їх під час торгових мандрів до сморію ольвіополітів. Карта, що міститься в розглядуваній праці, (рис. 3), покликана надати більшої переконливості цій концепції, у зв'язку з чим скіфська статуя з Київського історичного музею, як і в О. О. Попової, вказано за місцем сьогодишнього зберігання. Б. О. Рибаків поміщає його тут навіть супроти своєї ж цілком слушної підозри, що Київ — лише місце зберігання знахідки. Внаслідок цього зона поширення кам'яних статуй на його карті різко розширюється на північ, охоплюючи, в цілому, всю територію киево-черкаської групи пам'яток.

З іншого боку, на карті виявилися позначеними лише 14 статуй, і саме в тих місцях і тієї подоби, що найкраще відповідають концепції автора. Цілком зрозуміло, що з такого підґрунтя виникає висновок про те, що «...связывать так называемые «скифские» изваяния со скифами царскими или вообще скифами-кочевниками нет никаких оснований»¹⁵. Нехтуючи тим фактом, що статуї у більшості пов'язані з курганами і, таким чином, більш, ніж ймовірно з поховальним ритуалом, Б. О. Рибаків переслідус лише одну мету — підшукати прийнятне ототожнення образу розглядуваних статуй з одним з божеств «скіфів-праслов'ян». Таким чином щонайскладніше питання про призначення статуй, їх функції в поховальному ритуалі знімається саме собою.

На думку Б. О. Рибаківа, прийнятним персонажем скіфської (за ним, швидше «скіфської», тобто праслов'янської) міфології, уривчасті свідчення про якого є у Геродота, має бути Гойтосір: з одного боку, ототожнюваний Геродотом за функціями з Аполоном, він вдало асоціюється з сонячним божеством прадавніх слов'ян Даждьбогом, а з іншого — містить у імені фонему

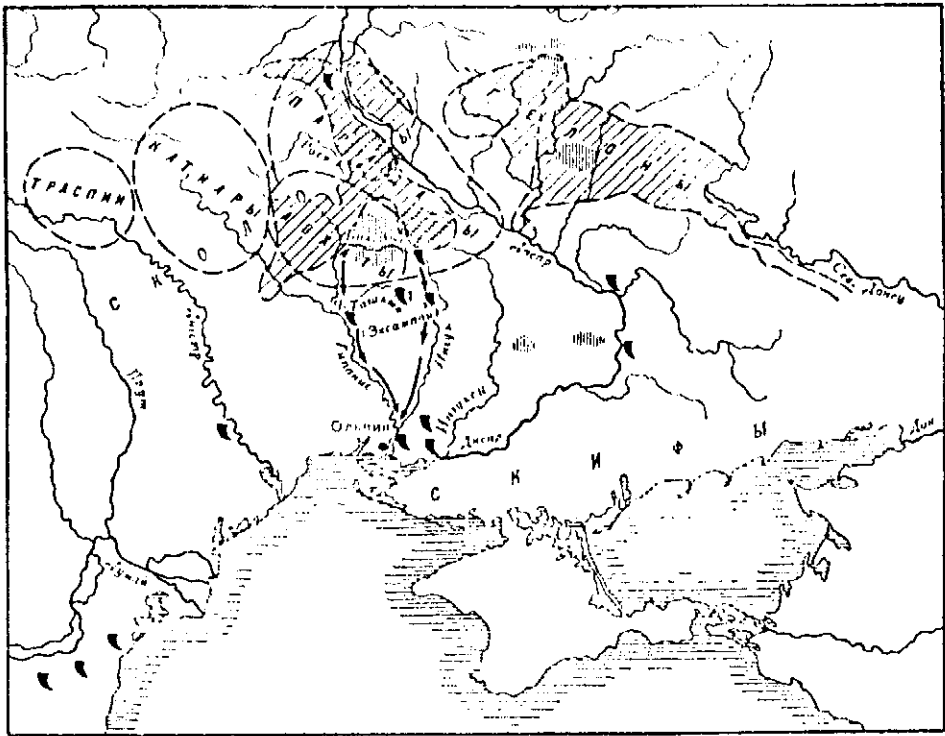

Рис. 3. Карта поширення скіфських статуй за Б. О. Рибаківим.

«гой», що, згідно з Б. О. Рибаківим, повинно означати «фалос» і мати значення кореня. Останнє якнайкраще пов'язується з зображенням фалоса на серії кам'яних статуй¹⁶.

Подібні «докази» можливо й не потребували б такого серйозного ставлення, аби не висвітлювали концентровано метод цілої низки концептуальних побудов як «Язычества древних славян», так і «Язычества Древней Руси», що часто базується на цілковитому ігноруванні або замовчуванні фактів, суперечних до означених висновків. Стосовно скіфської скульптури відзначимо, що пам'ятки VII—VI ст. до н. е. з районів Північного Кавказу, Кубані, Буго-Дністровського межиріччя та Нижнього Дунаю не лише не мають різких відмінностей між собою та зразками з Придніпров'я, на чому особливо наполягає Б. О. Рибаків, але й, навпроти, демонструють вражаючу монолітність форм та стійкість набору атрибутів, що на них зображувались (рис. 4). Те ж саме стосується й монументів пізніших періодів. Статуї, виявлені на південній межі лісостепу, в цілому фіксують лише максимально північне побутування цієї кочівницької, іранської в етнічній основі, традиції.

Наявність у нашому розпорядженні великої серії кам'яних статуй та зв'язок їх зі степовим, кочівницьким середовищем дозволяє запропонувати новий підхід до однієї з найважливіших та заплутаних проблем скіфології — визначення критеріїв для виявлення території постійного існування кочових скіфів або, врешті, місць їх фізичної присутності протягом більш-менш тривалого часу.

Основоположна ознака культурної атрибуції в межах археологічних досліджень — особливості поховального обряду, — як це не парадоксально, часто неспроможна у відношенні до скіфської культури на ранніх етапах її існування. Тут спостерігається хаотичне поєднання найрізноманітніших елементів поховального обряду, екстремальним виразом чого може бути, наприклад, сусідство в одному курганному могильнику спалення на поверхні в дерев'яному склепі та поховання в глибокій прямокутній ямі без жодних слідів застосування вогню. Між цими крайніми полюсами спостерігається безліч варієтетів та їх комбінацій. Таке безнадійне становище з керівною ознакою архе-

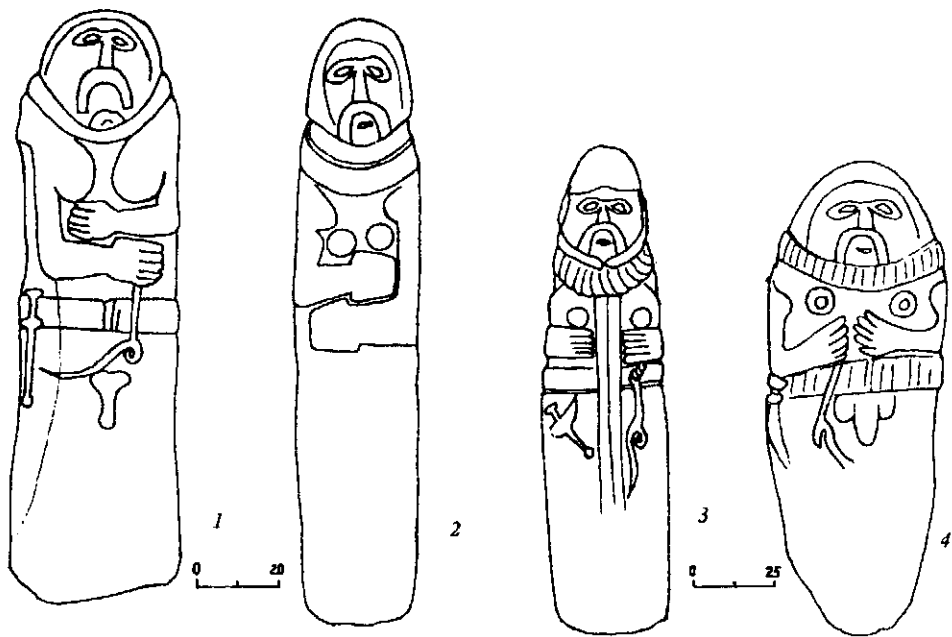

Рис. 4. Скіфські кам'яні статуї VII—VI ст. до н. е.: 1 — Олександрівське (Північний Кавказ); 2 — Київ-І (Середнє Подніпров'я); 3 — Ольховчик (Донбас); 4 — Сібіоара (Румунська Добруджа).

ологічної атрибуції призвело до того, що у визначенні скіфської культурної приналежності дослідники віддають перевагу орієнтації на так звану скіфську тріаду — три найбільш поширені компоненти скіфської матеріальної культури та мистецтва: озброєння, кінська вузда та звіриний стиль декоративного оформлення різноманітних виробів. Однак слід визнати, що подібна комбінація ознак, віддзеркалюючи загалом найяскравіші риси скіфської культури, не позбавлена втім істотної методологічної вади. Неодноразово вказувалось, що всі перераховані компоненти мають, так би мовити, «портативний» характер: усі вони могли легко стати предметом імпорту сусідів скіфів, трофеями їх супротивників на полі бою, об'єктами запозичень та імітацій. Без перебільшення величезні простори, де зустрічаються скіфська зброя, вузда та оригінальні зооморфні вироби слугують переконливим аргументом на користь тих учених, які вважають поєднання вказаних елементів недостатньою засадою для визначення, керуючись лише ними, області розселення скіфських племен.

Особливого загострення набула ця проблема у світлі майже неподільної єдності матеріальної культури та декоративно-прикладного мистецтва у двох суміжних регіонах — степовій зоні та лісостеповій смузі України. Інтеграція культури скіфського часу на цьому обширі така щільна, що частина дослідників, вказуючи на факт різноетнічності населення степу й лісостепу, схильна, втім, навіть у поховальному обряді — рисі, що найбільш яскраво відбиває специфіку прадавніх етнічних об'єднань, — вбачати органічну єдність, притаманну цим двом регіонам¹⁷.

У вивченні поставленої проблеми скіфські статуї набувають вирішального значення. Місця знахідок скіфських скульптур, позначені на географічній карті, виразно окреслюють регіон, північні кордони якого з разючою точністю збігаються з умовною лінією, яку проводять топографи та кліматологи для розмежування степової зони і більш північного лісостепового масиву. Така їх локалізація не може бути пояснена чинниками зовнішнього походження. Справді, за кількістю досліджених пам'яток скіфського часу (зокрема курганів) при врахуванні співвідношення загальної площі двох масивів, лісостеп навряд чи поступається більш південному степовому регіону, зокрема пам'яткам скіфської архаїки. Так, за підрахунками С. А. Скорого тільки в межах

Кієво-Черкаського регіону виявлено 106 поховань VII—VI ст. до н. е. з яскравим скіфським культурним забарвленням¹⁸. Майже повна відсутність скіфських статуй в лісостепу не може бути пов'язана з використанням у якості матеріалу для їх виготовлення дерева, що не збереглося внаслідок природних причин: по-перше, таке припущення саме по собі має гіпотетичний характер¹⁹; по-друге, багато курганів, досліджених у лісостеповій смузі (до того ж вручну), містили дерев'яні конструкції виключно гарної збереженості, проте дерев'яних ідолів ніде не знайдено; по-третє, виявлення скульптур у лісостеповій смузі виключно з дерева не обумовлене ніякими об'єктивними причинами: наявність великих ресурсів деревини та традиції її обробки ще не є фактом імперативної вказівки використання лише цього єдиного матеріалу. Навіть якщо припустити, що всі дерев'яні ідоли лісостепу піддалися повному руйнуванню, то цього зовсім не можна припуститися відносно їх кам'яних аналогів, що мали б бути присутніми в лісостеповій зоні в значній кількості, якби традиція їх установа була існувала в обох регіонах, як це було в більш ранній — ямний, чи в пізніший — половецький часи. Особливо очевидний такий висновок, враховуючи домінуючу роль саме степового, скіфського елементу в процесі асиміляції лісостепової смуги та наявність великих виходів каменя різноманітних порід, що виключає можливість посилення на відсутність відповідного матеріалу для виготовлення статуй²⁰.

Таким чином, уявляється, що в комплексі скіфської монументальної скульптури археологія знайшла нарешті надійну діагностичну ознаку, що дозволяє з більшою певністю ніж раніше висувати міркування про межі поширення скіфської культури у її власному, етнічному сенсі. Кам'яні статуї, тісно пов'язані з усім комплексом ідеологічних уявлень, не можуть бути предметом простого запозичення і, тим більше, обміну чи торгівлі. Як відомо з етнографічних спостережень, саме царина ідеології чинить найбільший опір різноманітним чужинським впливам навіть тоді, коли сфера матеріальної культури вже достатньою мірою трансформована асимілюючим процесом. Цілком назріла така постановка питання, за якої, визначаючи скіфську приналежність тієї чи іншої територіальної групи пам'яток, необхідно враховувати, як невід'ємну ознаку, наявність чи відсутність тут традиції встановлення кам'яних скульптур. Такий підхід видається ще більш правомірним з врахуванням схожого явища, що існувало на усій тій величезній території, яку з достатньою на те підставою відносять до зони формування та поширення скіфоїдних культур. Ряд сибірських дослідників в останній час навіть вдається до особливого терміну для позначення цих етнічних об'єднань — «культура оленних каменів», підкреслюючи тим самим неординарне значення цієї ознаки в процесі етнокультурної атрибуції²¹.

60-ті роки пройшли в скіфознавстві під знаком палких дискусій про значення та конкретний зміст поняття «скіфська культура». Головні суперечки розгортались навколо проблеми єдності та розбіжностей скіфських культурних елементів у степу та більш північному лісостеповому регіоні²². В цілому, слід констатувати переважання точки зору тієї групи вчених (О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, П. Д. Ліберов та ін.), які рішуче поділяючи степ і лісостеп за етнічною ознакою, стверджували єдність культурного простору в обох цих зонах. Інша група дослідників (Б. М. Граков, Г. І. Мелюкова та ін.) вбачала в цих двох регіонах не лише етнічні, але й значні культурні відмінності. Як бачимо, ні ті, ні інші не ставили під сумнів сам факт різниці в етнічному аспекті домінуючих груп населення по обидва боки умовної межі, що відділяє український лісостеп від степового світу кочівництва.

З середини 70-х рр. увага скіфологів була прикута до проблеми ще більш масштабної: у зв'язку з сенсаційними відкриттями на Сході²³ проблематика сконцентрувалась навколо питань з'ясування хронологічного співвідношення центральноазіатських старожитностей типу Аржан-Курту-Алди-Бель та їх передньоазіатських та причорноморських аналогів, і, в цілому, на загадці походження скіфської культури та етносу. Тематика, пов'язана з культурно-історичним вузлом «степ — лісостеп Причорномор'я» була незаслужено відсунута в тінь.

Лише в останні роки спостерігається новий загострений інтерес до дещо

забутої, але так до кінця і нез'ясованої проблеми²⁴. Тепер вона постає в новому й несподіваному ракурсі. Ряд дослідників, почасти на базі нових матеріалів, дійшли висновку, згідно з яким в архаїчний період (VII—VI ст. до н. е.) в лісостеповому Подністров'ї та Правобережному Подніпров'ї була присутня певна частина власне скіфського населення, носіїв саме тієї вершницької культури, що мала найбільше поширення в українському лісостепу з початком скіфського часу²⁵.

Основою таких тверджень слугував перш за все аналіз поховального обряду. Так, на Середньому Дністрі (кургани поблизу сіл Ленківці та Круглик, Перебиківський та Долянянський могильники) специфіка поховального обряду номадичного етнічного компонента полягає, на відміну від місцевого — голіградського і чорноліського, у спорудженні курганів з дерев'яними чотирикутними камерами на ствольовому каркасі. При цьому, в результаті аналізу поховального інвентаря із вказаних курганів, Г. І. Смирнова дійшла висновку про необхідність поглиблення віку групи середньодністровських пам'яток з рубежу VII—VI ст. до н. е. — VI ст. до н. е. до середини VII — другої половини VII ст. до н. е.²⁶. В той же час С. А. Скорий розробив концепцію, відповідно до якої на території Дніпровського Лісостепового Правобережжя, в першу чергу — в межах киево-черкаського регіону, починаючи з доби архаїки, відбувається процес активної скіфізації населення, що полягає не тільки в глибоких асимілюючих впливах з боку степового кочівницького світу, але й в прямій етнічній інфлюенції іранського номадичного елемента²⁷. На думку С. А. Скорого, скіфська експансія тут мала широкий і всеосяжний характер, відбуваючись в два етапи, на першому з яких (середина VII ст. до н. е.) спостерігається проникнення номадів у басейн Тясмину та Поросся, а на другому, який збігається з завершенням скіфських транскавказьких походів (кінець VII — поч. VI ст. до н. е.) прибульці освоюють усе Правобережне Подніпров'я в межах українського лісостепу²⁸. Для підтвердження розроблюваної концепції він виділяє групу ознак (загалом 13), що характеризують прийшлий кочівницький обряд поховання та дозволяють відокремити кургани власне скіфів від могил аборигенного скіфізованого населення.

В цілому, ідея проникнення кочових скіфів на ранньому етапі їх причорноморської епопеї в лісостепову зону виглядає плідною та переконливою. Однак у світлі існуючої на сьогодні дистрибуції пам'яток монументального мистецтва скіфів і того значення, яке йому безумовно належить як унікальній керівній ознаці етнічної атрибуції, слід застергти прибічників розглядуваної концепції від можливого перебільшення масштабу цього явища. Зараз достеменно відомі лише 4 кам'яні статуї, спорадично розкидані на величезному просторі українського лісостепу від Харківщини на сході (Липці) до Середнього Подністров'я на заході (Кукавка). Дві інші пам'ятки виявлені в межах Дніпровського терасового лівобережжя (Придніпровське) та в районі Поросся (Стеблів)*. Показово, що місця їх знахідок загалом збігаються з регіоном, де проникнення номадичного населення в лісостеп фіксується й за іншими ознаками найбільш певно та інтенсивно. У той же час, сиротливість їх на карті в межах тисячокілометрового широтного простору виглядає парадоксально на тлі густого масиву згодом власне скіфських курганів та контрастно-показово порівняно з тризначним їх числом у корінному скіфському степу. Виходячи з порівняльної динаміки кількісного зростання матеріалу, край покладати аж занадто великі надії на відкриття великої серії скіфських кам'яних статуй в лісостеповій зоні, що може вказувати лише на факт обмеженого масштабу прямого етнічного впливу з кочівницького степу в північні землеробські регіони.

Таким чином, у процесі кількісного зростання відомих нам пам'яток скіфського монументального мистецтва сталося їх якісне превтлення з категорії, хоча й важливого, але все ж допоміжного матеріалу в надійний інструмент етнічної атрибуції, своєрідний пробний камінь у визначенні території постійного перебування кочових скіфів. Звісно, що ця ознака дійова не для

* Люб'язне повідомлення С. А. Скорого

поодиноких пам'яток, де вона може бути відсутньою з цілого ряду причин, а для широких територій з достатнім статистичним полем. Наявність її на тій чи іншій території є ясною вказівкою на присутність тут у давнину скіфського етнічного елементу, бо скіфська кам'яна скульптура, нерозривно пов'язана зі своєрідним і неповторним світом ідеологічних уявлень степових кочовиків, за характером не могла бути предметом імпорту чи об'єктом простого запозичення чужорідними осілими землеробськими племенами, як це могло статися зі зброєю, кінською вуздою та прикрасами — предметами «ідеологічно нейтральними», покликаними задовольняти утилітарні або естетичні запити.

Примітки

¹ Миллер А. А. Новый источник к изучению связей Скифии с Кавказом // ИРАИМК.— 1925.— Т. IV.— С. 96—114.

² Passek T., Latynin B. Kamennye «baby» // ESA.— 1929.— IV.— S. 290—311.

³ Шульц П. И. Скифские изваяния // Художественная культура и археология античного мира.— М., 1976.— С. 218—231.

⁴ Раевский Д. С. Скифские каменные изваяния в системе религиозно-мифологических представлений ираноязычных народов евразийских степей // Средняя Азия, Кавказ и Зарубежный Восток в древности.— М., 1983.— С. 40—59.

⁵ Там же.— С. 44.

⁶ Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.— М., 1994.— С. 76.

⁷ Скорий С. А. Курган Персп'ятиха.— К., 1990.— С. 89; Мурзин В. Ю. Происхождение и ранняя история скифов.— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— К., 1992.— С. 13—15.

⁸ Попова Е. А. Об истоках традиции и эволюции форм скифской скульптуры // СА.— 1976.— № 1.— С. 108 и сл.

⁹ Там же.— С. 119, 120.

¹⁰ Про іншу скіфську кам'яну статую з Київського музею (VII—VI ст. до н. е.) відомо лише те, що вона походить з території Середнього Подніпров'я, у будь-якому разі не з околиць Києва.

¹¹ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 44, 45.

¹² Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси.— М., 1987.— С. 61—72.— Рис. 6—9.

¹³ Там же.— С. 63.

¹⁴ Там же.— С. 65.

¹⁵ Там же.— С. 68.

¹⁶ Там же.— С. 70.

¹⁷ Тереножкин А. И. Скифская культура // ПСА.— 1971.— № 177.— С. 19; Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 64, 65.

¹⁸ Скорий С. А. Вказ. праця.— С. 78.

¹⁹ Єдина згадка про знахідку дерев'яного стовпа з людською личиною на кінці міститься в праці М. Я. Рудинського (Рудинський М. Я. Археологічна розвідка на Дніпрельстані // ДКІАМ.— 1929.— Т. I.— С. 49—51). Однак, не зовсім ясні обставини знахідки та невизначена етнокультурна атрибуція цієї пам'ятки змушують ставитись до неї з великою засторогою (див. також: Ольховский В. С., Евдокимов Г. Л. Указ. соч.— С. 46).

²⁰ Цілком ймовірно, що вибір каменя як єдиного придатного матеріалу для виготовлення статуй був продиктований сферою їх сакральної семантики. Так, образ, що являють кам'яні скіфські статуї, асоціюється з божествами та героями «сонячного» циклу північно-осетинських та ширше — індоарійських сказань: Мітрою, Йімою, Колаксаєм, Сослапом (Белозор В. П. Скифские каменные изваяния VII—IV вв. до н. э.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1986.— С. 14, 15). Мітра і Сослан, згідно міфа, народжуються з каменя, а перший навіть має визначення — «петрогенус», тобто народжений каменем (Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология.— М., 1976.— С. 70).

²¹ Добжанский В. П. К вопросу о хронологии и культурной принадлежности оленных камней Монголии // Скифо-сибирский мир.— Новосибирск, 1987.— С. 99—102.

²² ПСА.— М., 1971.— С. 3—7.

²³ Грязнов М. П. Аржан — царский курган раннескифского времени.— Л., 1980.— 61 с.; Грязнов М. П., Манай-бол М. Х. Раскопки кургана Аржан в Туве // АО.— М., 1973.— С. 520.

²⁴ НАА.— 1980.— № 5.— С. 124.

²⁵ Смирнова Г. И. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // Труды ГЭ.— 1979.— Т. 20.— С. 37—67; Смирнова Г. И. Всесоюзный семинар, посвященный 90-летию со дня рождения Михаила Илларионовича Артамонова (Ленинград, 1988) // СА.— 1990.— № 3.— С. 291—296; Скорый С. А. К проблеме скифизации Днепровского Лесостепного Правобережья // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ.— М., 1986.— С. 136—138; Скорый С. А. Про скифський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепоного Правобережжя // Археологія.— 1987.— Вип. 60.— С. 36—49; Скорый С. А. Курган Переп'ятиха...— С. 78—93; Скорый С. А., Бессонова С. С. Некоторые вопросы ранней скифской истории и Украинская Лесостепь // Исторические чтения памяти Михаила Петровича Грязнова.— Омск, 1987.— С. 178—181.

²⁶ Смирнова Г. И. Всесоюзный семинар...— С. 294.

²⁷ Скорый С. А. Курган Переп'ятиха...— С. 95, 96.

²⁸ Там же.— С. 96.

В. П. Белозор

КАМЕННЫЕ СТАТУИ В КОНТЕКСТЕ СКИФСКОЙ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ

Каменная скульптура — неотъемлемый компонент скифской кочевой культуры на пространстве от предгорьев Кавказа до Дуная — в контексте изучения скифской экспансии в северные лесостепные регионы современной Украины приобретает роль уникального руководящего признака культурной и, что особенно важно, этнической атрибуции. Территория распространения этих памятников практически не выходит за границы ландшафтно-климатической зоны степи. Отдельные находки скифских изваяний в лесостепном регионе совпадают с зонами особенно активного скифского влияния на этих территориях, выделенных по иным признакам. В этом смысле скифские каменные изваяния могут быть признаны надежным индикатором скифской в собственном смысле, иранской в этнической основе, кочевой по хозяйственно-культурному типу принадлежности населения, практиковавшего их установку.

В. Р. Belozor

STONE STATUES IN THE CONTEXT OF THE SCYTHIAN ETHNOGRAPHIC PROBLEMS

Stone sculpture is part and parcel of Scythian nomadic culture in the territory from foothills of the Caucasus to the Danube. It acquires significance of the unique governing property of cultural and, what is of particular importance, ethnic attribution in the context of the study of the Scythian expansion to the northern forest-steppe regions of present-day Ukraine. The area of distribution of these relics practically does not exceed the limits of the landscape-climatic zone of the steppe. Some findings of Scythian statues in the forest-steppe region coincide with zones of particularly active Scythian influence in these territories identified by other properties. In this aspect the Scythian stone statues may be acknowledged as reliable indication of the Scythian (in the proper aspect) attribution of population erected those statues, Iranian attribution in the ethnic base and nomadic attribution according to the economic-cultural type.